

Deze eerste aflevering van de honderdste jaargang van het NJB opent met het eerste van een vijftal artikelen die gedurende deze jaargang zullen verschijnen waarin een hedendaags auteur reflecteert op een artikel uit het NJB verleden. Daartoe zijn artikelen uitgekozen die representatief geacht worden te zijn voor waar het NJB voor stond en voor staat, uit verschillende tijdspannes en handelend over verschillende rechtsgebieden.

Nederlandsch Juristenblad, 16 September 1933, N°. 30

Themis op de pijnbank

Poscimus! Tot dusver hebben wij ons onthouden van elke waardeering der gebeurtenissen op het gebied des rechts in Duitschland, en tevens ingezonden stukken daaromtrent geweigerd. De inzending van Mr. NAUTA in het vorige nummer was het eerste van dien aard dat wij meenden te moeten aanvaarden; uit ons onderschrift daaronder is het gevoel der redactie over deze zaken gebleken. Thans noopt een nieuwe inzending ons, het stilzwijgen nogmaals te verbreken en ons standpunt nader uiteen te zetten. Een Nederlandsch jurist schrijft ons nl. het volgende :

„Uw blad wil het Recht dienen. Sinds maanden wordt het recht verkracht in het land onzer oostelijke bureu op een wijze als nog zelden is aanschouwd. Themis ligt op de pijnbank en bloedt uit duizend wonden ! En gij zwijgt, ofschoon toch voor verzet tegen het geringste onrecht binnen de landspalen uw kolommen plegen open te staan. Is het u wellicht voldoende dat de verkrachting der heiligste rechtsbeginselen, de aanslag op het leven, goed en vrijheid van duizenden onschuldigen, de laaghartige kwelling van weerloozen, gedekt worden door wettelijke maatregelen die formeel den machthebbers de bevoegdheid geven om onrecht te plegen naar gelieve ? Of laat ge u weerhouden door den dooddoener dat elke revolutie onrecht medebrengt en dat wij moeten wachten totdat ginds het evenwicht is hersteld om dan lijvige boekdeelen te schrijven over het „Staatsrecht van het derde rijk ?” En als ge dan door welke overwegingen ook afgehouden wordt van uw stem te laten hooren, moet dan de vrees voor infectie u daartoe niet brengen, zoodat ook uwerzijds al het mogelijke gedaan wordt om het overslaan van georganiseerd onrecht, tyrannie en terreur op dit land der persoonlijke vrijheid tegen te gaan ?”

Ziehier ons antwoord :

Sinds maanden weerhouden wij ons met moeite om datgene te doen wat onze correspondent vraagt. Wat ons tot zwijgen bracht, was allerminst de overweging dat formeele wettigheid recht zou scheppen, noch de kinderachtige leuze, dat het door de

* Het volledige artikel is te lezen als link bij deze bijdrage op njb.nl.

Themis op de pijnbank

Corjo Jansen¹

Deze bijdrage staat stil bij de achtergronden van het artikel ‘Themis op de pijnbank’, in het *NJB* verschenen in september 1933. Het beschrijft de gebeurtenissen die voor *NJB* oprichter Jules Van Oven aanleiding waren voor het schrijven daarvan. Het staat voor alles waarvoor hij en het *NJB* stonden: bestrijding van onrecht en handhaving van de rechtsstaat. De boodschap van het stuk is om die reden nog steeds relevant voor onze tijd.

1. Inleiding

Op 16 september 1933 publiceerde de redactie van het *Nederlands(ch) Juristenblad (NJB)* een kort, maar vlammend betoog over het mogelijke gevaar dat de ‘Duitse’ ziekte van tirannie en barbarij de Nederlandse juristen zou infecteren. Het artikel droeg de titel ‘Themis op de pijnbank’. De redactie bestond op dat moment uit slechts één persoon: J.C. van Oven (1881-1963), hoogleraar in het Romeinse recht aan de Leidse universiteit. Hij werd bijgestaan door een redactiesecretaris G.E. Langemeijer (1903-1990), ambtenaar bij het Openbaar Ministerie bij het kantongerecht te Den Haag en gepromoveerd bij E.M. Meijers (1880-1954). Van Oven ging als enig redacteur van het *NJB* schuil achter de weidse aanduiding ‘redactie’.² ‘Themis op de pijnbank’ was geschreven als een reactie op een anonieme ingezonden brief. Althans dat laatste wilde de *NJB*-redactie haar lezers laten geloven. Na de bevrijding, in het artikel ‘Themis van de pijnbank verlost!’,³ deelde zij mede dat zij de ingezonden brief zelf had opgesteld. De redactie had het niet aangedurfd om met open vizier het nationaalsocialisme te kritiseren. Zij zag ‘den verlamdenden schrik dien Hitlers demonische figuur op de grootsten en sterksten in en buiten Duitsland uitoefende (...)’. Ook zag zij hoe de Nederlandse regering voor Adolf Hitler (1889-1945) sidderde. De redactie wilde evenmin ‘een bevriend staatshoofd’ beledigen. Het was de stem van haar geweten geweest, die haar had ‘geboden’ het stilzwijgen te verbreken.⁴

De publicatie van het sterk politiek getinte ‘Themis op de pijnbank’ was een breuk met het redactionele

Het was de stem van haar geweten geweest, die de redactie had ‘geboden’ het stilzwijgen te verbreken

beleid van het *Juristenblad*. Van Oven had al in de eerste jaargang (1926) geschreven dat louter politieke vraagstukken niet in het blad thuishoorden. Dit was alleen anders, als het politieke vraagstuk tevens een juridisch probleem was.

‘Politiek als zodanig behoort in het *NJB* niet thuis, maar de omstandigheid dat een probleem van politieke aard is, mag geen reden zijn het uit het blad te weren, indien het eveneens een rechtskundig vraagstuk is. Staatsrecht en staatkunde (politiek) bestrijken deels verschillend, deels hetzelfde terrein en vraagstukken die op het aan beide gemeenschappelijke gebied liggen, behoren in een algemeen juridisch – d.i. niet alleen het positieve recht behandelend – tijdschrift thuis.’⁵

In overeenstemming met dit al in 1926 uitgestippelde beleid had de redactie van het *NJB* zich na Hitlers benoeming tot rijkskanselier op 30 januari 1933 onthouden van elk oordeel over de gebeurtenissen in Duitsland die na diens machtsaanvaarding hadden plaatsgevonden en zij had ingezonden bijdragen over dit onderwerp geweigerd. Zij huldigde immers – nog steeds – als beginsel dat zij het uiterste moest doen om de politiek buiten de kolommen van het tijdschrift te houden. Politieke hartstocht

Auteur

1. Prof. mr. C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Burgerlijk recht aan de Radboud Universiteit en medewerker van het *NJB*.

Noten

2. Ondertekend door de redactie, maar geschreven door enig redacteur Van Oven. Volgens J.M. van Bemmelen (1898-1982), na de fusie van het *NJB* met het *Weekblad van het Recht* eveneens redacteur van het

NJB en hoogleraar Straf(proces)recht in Leiden, was de stijl van Van Oven gemakkelijk te herkennen. Zie ‘Prof. mr. J.C. van Oven minister van Justitie’, *De Telegraaf* 15 februari 1956, p. 3.

3. *NJB* 20 oktober 1945, p. 265 e.v.

4. J.C. van Oven, G.E. Langemeijer & J.M. van Bemmelen, ‘Themis van de pijnbank verlost!’, *NJB* 1945, p. 265-266.

5. Redactie van het *NJB*, *NJB* 1926, p. 302-304 (citaat op p. 303).

benevelde nu eenmaal het onbevagen juridische oordeel.⁶ De redactie van het *NJB* stond niet alleen in dit terughoudende beleid ten aanzien van de (buitenlandse) politiek. Ook de redactie van het *Weekblad van het Recht* betrachtte de grootst mogelijke terughoudendheid ten aanzien van de gebeurtenissen in Duitsland, omdat beschouwingen over politiek en het daarmee in verband staande recht 'evenzovele slagen in het water' waren. 'Daarom zwijgt de redactie', aldus redacteur Van Bemmelen, 'wanneer over de grenzen de politiek meebrengt, dat tal van rechten worden ontnomen aan burgers, wanneer men daar wat men noemt, "vollkommen neues Recht schafft, das im bewussten Gegensatz steht zu dem bisherigen Recht"'.⁷

In deze bijdrage sta ik stil bij de achtergronden van 'Themis op de pijnbank' en beschrijf ik kort de gebeurtenissen die voor Van Oven de aanleiding waren voor het schrijven van dit artikel. Het staat voor alles waarvoor hij en het *NJB* stonden: bestrijding van onrecht en handhaving van de rechtsstaat. De boodschap van het stuk is om die reden nog steeds relevant voor onze tijd.

2. De Duitse 'revolutie' van 1933

De belangrijkste politieke gebeurtenissen in Duitsland in het jaar 1933 laten zich kort samenvatten. De stokoude Rijkspresident en veldmaarschalk uit de Eerste Wereldoorlog, Paul von Hindenburg (1847-1934), benoemde Adolf Hitler (1889-1945) op 30 januari 1933 tot Rijkskanselier. Op 27 februari 1933 vloog de Rijksdag – het gebouw van de Duitse 'Tweede Kamer' – in brand, waarvoor de Duitse rechter de Nederlander Marinus van der Lubbe (1909-1934) een half jaar later op grond van een wet met terugwerkende kracht veroordeelde tot de doodstraf. Deze veroordeling berustte dus op een schending van het *nulla poena*-beginsel (geen straf zonder voorafgaande wettelijke strafbepaling). Van Oven (onder eigen naam, niet anoniem) greep naar de pen en schreef in het *NJB* dat dit geen rechtspraak was, maar *wraak*. Daarom was voor hem (wederom) spreken plicht, indien de politiek van een groot naburig land zulk een geduchte invloed ging uitoefenen op de ontwikkeling van het recht. Er was geen enkele reden voor geruststelling '(...) in een land zonder grondwettelijke vrijheden, zonder mogelijkheid van openbare vrije meningsuiting waar ongecontroleerde machtsuitoefening, concentratiekampen en verklikkers de samenleving beheerschen (...)'.⁸

De op de brand volgende Duitse verkiezingen van 5 maart 1933 brachten winst, maar niet de absolute meerderheid voor de nazipartij, de NSDAP. Zij kreeg 43,9% van de stemmen en kon (blijven) regeren. Een paar weken later, op 22 maart 1933, opende het nieuwe regime het eerste concentratiekamp in Dachau. Op 23 maart wist Hitler de Rijksdag te bewegen tot de afkondiging van het

Ermächtigungsgesetz (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich), die, tezamen met de *Reichstagbrandverordnung zum Schütze von Volk und Staat*, de grondslag vormde voor de toekenning van vergaande bevoegdheden aan de door de nationaalsocialisten gedomineerde regering. Zij was nu in staat zonder tussenkomst van de Rijksdag wetten en besluiten uit te vaardigen. Hitlers dictatuur was geboren.⁹ De inwerkingtreding van het *Ermächtigungsgesetz* en de *Reichstagbrandverordnung* betekende het startsein van een officiële haatcampagne tegen communisten (die bij duizenden werden gearresteerd) en de ontrecting van de Joodse burgers.

Punt 4 van het Partijprogramma van de NSDAP van 24 februari 1920 schreef al voor dat alleen volksgenoten staatsburger konden zijn. Een volksgenoot was noodzakelijkerwijze van Duits bloed. Een Jood kon derhalve nooit volksgenoot en daarmee staatsburger zijn. De berichten in de Nederlandse kranten naar aanleiding van de verkiezingsoverwinning van Hitler in 1933 spraken dan ook boekdelen. Zij repten van een burgeroorlog tegen de arbeidersbeweging en 'de' Joden.¹⁰ Op 29 maart deed de NSDAP een oproep uitgaan om vanaf 1 april de Joden in al hun hoedanigheden en bezigheden 'te boycotten'. In sommige steden ving de boycot van Joodse winkels onmiddellijk aan (ook al gingen er geruchten rond over uitstel van de boycot vanwege mogelijke buitenlandse reacties). Vanaf begin april verhinderden mannen van de Sturm Abteilung, de SA, dat Joodse ondernemingen hun poorten openen, tijdschriften advertenties van Joodse ondernemingen plaatsten, Joodse advocaten het gerechtshof betraden, Joodse artsen aan het werk gingen en Joodse hoogleraren doceerden.¹¹ Zes dagen later werden alle Joodse ambtenaren op grond van het *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums* ontslagen uit de staatsdienst. De wet weerde eveneens Joodse advocaten uit hun beroep. Ongeveer de helft van alle door de staat aangestelde Joodse rechters en openbare aanklagers was van de ene dag op de andere haar baan kwijt, evenals een derde van alle advocaten. Dit percentage was veel hoger geweest, als de wet geen uitzondering had bevat voor alle Joodse mensen die in de Eerste Wereldoorlog aan het front hadden gevochten.¹²

Het antisemitisme en de ontrecting van de Duitse Joden leidden in Nederland tot protesten. In mei 1933 verscheen er een manifest van 74 vooraanstaande Nederlanders, onder wie juridische hoogleraren als C.W. van der Pot (1880-1960), naoorlogs redacteur van het *NJB* (1952-1960), P.S. Gerbrandy (1885-1961), D. Hazewinkel-Suringa (1889-1970) en F.G. Scheltema (1891-1939), tegen de verdrukking en de vervolging van de Joden in Duitsland.

'Het is tegen deze officieele schennis van recht en moraal, begaan in het hart van Europa, voor ons

In mei 1933 verscheen er een manifest van 74 vooraanstaande Nederlanders, onder wie juridische hoogleraren als C.W. van der Pot, P.S. Gerbrandy, D. Hazewinkel-Suringa en F.G. Scheltema, tegen de verdrukking en vervolging van de Joden in Duitsland

gansche ras, voor de gansche mensheid even diep beschamend als beledigend, dat zij – zonder eenige politieke bedoeling – protesteerden uit eigen naam en uit naam van de vele duizenden Nederlanders, die met hen instemmen van afkeer en droefheid om hetgeen een nabij cultuurvolk tot eigen ongeluk in verblindende thans laat gebeuren.¹³

3. Het verslag van de Amsterdamse rechter Nico Muller (1879-1965) van zijn reis door Duitsland in 1933

Tegen deze achtergrond van antisemitisme en ontrecting van de Joden en het ontstaan van een 'nieuw' (straf) recht bij de Oosterburen had de Amsterdamse rechter Nico Muller na de machtsovername van Hitler een studiereis gemaakt door Duitsland. In het septembernummer van 1933 van het *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* publiceerde hij een nauwgezet verslag van wat hij in nationaalsocialistisch Duitsland had opgestoken van het 'nieuwe' strafrecht. Dit plaatste de staat en zijn gezag voorop. Het achtte de bescherming van het Duitse volk en het Duitse ras van groter belang dan die van het individu. De nieuwe wettelijke maatregelen hadden tot een verscherping van veel straffen geleid en tot een genadeloze uitvoering ervan. Het aantal strafbare feiten waarop de doodstraf stond, was bijvoorbeeld fors uitgebreid. Het verslag van Muller in het *Maandblad* bevatte enkele opmerkelijke passages. Ik citeer er twee. De eerste luidde:

'Er is daarbij één woord gesproken en geschreven, dat mij goed heeft gedaan. Dat is het woord van minister-president Goering, die op een conferentie sprak over de "Schlagkraft der Gerichte": de strijdbaarheid van de Rechtbanken.' (...) 'Maar het is goed de waarheid onder de oogen te zien. En het is goed zeemans-Hollandsch (...) wat minister Goering gesproken heeft.'

De andere citeerwaardige passage uit Mullers verslag ging als volgt:

'En de practijk der Rechtbanken? Daar mogen wij niet van spreken zonder eerst op twee gezegende verschijnselen te wijzen. Van den Rechter wordt in Duitsland weer persoonlijkheid verlangd – en persoonlijkheid wordt hooger gesteld dan juristerij.'¹⁴

Muller had ook nog een 'moraal' voor zijn lezers in petto: eenieder moest erkennen dat de liberale strafrechtelijke periode in Duitsland voorbij was.¹⁵

Het bijzondere aan het verslag van Muller was niet zijn weergave van de inhoud van het nieuwe Duitse strafrecht. B.V.A. Röling (1906-1985), toen privatdocent in Utrecht, had hiervan in het *Weekblad* al een uitvoerige schets gegeven. Hij had zonder opsmuk beschreven hoe de nationaalsocialisten voorstander waren van een *autoritair* strafrecht en dat zij vonden dat er harde en strenge straffen nodig waren tot handhaving van de strafrechtelijke regels, ook al betekende dat de fysieke, morele of sociale ondergang van de enkeling. Röling had ook al enkele uitgangspunten van het nieuwe Duitse strafrecht behandeld, zoals het toegenomen gebruik van de doodstraf en de afschaffing van de regel *nulla poena sine lege*.¹⁶ Het springende punt in Mullers verslag was zijn positieve grondhouding ten aanzien van sommige uitgangspunten van het nationaalsocialistische strafrecht. Daarmee vormde het (mede) de aanleiding voor de redactie van het *NJB* tot het schrijven van 'Themis op de pijnbank'.¹⁷

4. Themis op de pijnbank

Een week voordat de redactie van het *NJB* 'Themis op de pijnbank' aan het daglicht toevertrouwde, verscheen in aflevering 29 van 9 september 1933 een ingezonden brief van mr. H.J.H. Nauta (1902-1959), werkzaam als 'commies redacteur' op de gemeentesecretarie in Almelo. Nauta zou in 1935 worden benoemd tot burgemeester in Haren (Groningen).¹⁸ Hij wees op de gebeurtenissen in Duitsland, die zijns inziens alleen waren te verklaren uit het feit dat in Duitsland een 'revolutie' aan de gang was. Gelukkig had hij nog geen mededelingen ontvangen dat de Duitse rechterlijke macht haar onpartijdigheid en onafhankelijkheid had verloren en aan het regime onwelgevallige personen

6. Redactie van het *NJB*, 'Themis op de pijnbank', *NJB* 1933, p. 469-470.

7. J.M. van Bemmelen, 'Het Weekblad van het Recht en de buitenlandsche politiek', *Weekblad van het recht* (W.) 1933/12652, p. 2.

8. J.C. van Oven, 'Objectief recht', *NJB* 1933, p. 709-713.

9. A. Buschmann, *Nationaalsocialistische Weltanschauung und Gesetzgebung 1933-1945*, I, Wenen: Verlag Österreich 2015, p. 12 e.v.; H. Walsler Smith, *Duitsland. Een natie en haar geschiedenis*, Amsterdam/Antwerpen: Het Getij/De Arbeiderspers 2021, p. 382 e.v.

10. Bijvoorbeeld: 'Hitler. Bedreigde volksrechten', *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* 31 januari 1933, p. 5; en 'Bij de nieuwe nazi-zegge', *Delftsche Courant*

13 maart 1933, p. 5.

11. Bijvoorbeeld: 'Boycot-actie tegen de Joden' en 'S.A.-lieden posteerden zich voor de Joodsche winkels', *Het Volk. dagblad voor de Arbeiderspartij* 29 maart 1933, voorpagina en p. 2; 'De Boycot-actie tegen de Joden', *De Tijd* 31 maart 1933, p. 9; en 'De Duitse boycot tegen Joden', *Groninger Dagblad* 30 maart 1933, voorpagina.

12. Walsler Smith, *Duitsland*, p. 385.

13. Bijvoorbeeld: 'Manifest over de Joden-ontrecting in Nederland', *De Gooi- en Eemlander* 5 mei 1933, voorpagina; *Nieuwsblad van het Noorden* 5 mei 1933, p. 5; *Delftsche Courant* 5 mei 1933, p. 6; *De Telegraaf* 5 mei 1933, p. 4; en *Het Vaderland* 5 mei 1933, voorpagina. Op 11 september protesteerde een grote groep hoogleraren tegen het wetsvoorstel om

buitenlandse studenten (onder wie vermoedelijk vooral ook Joodse studenten) te weren van de Nederlandse universiteiten.

Onder deze hoogleraren bevonden zich Van der Pot, Gerbrandy, Scheltema, Van Oven, Meijers, P. Scholten (1875-1946) en E.J.J. van der Heijden (1885-1941). 'Professoren in verzet', *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* 11 september 1933, p. 13; en 'Wering van buitenlandsche studenten', *De Nieuwe Tilburgsche Courant* 14 september 1933, p. 6.

14. N. Muller, 'Nieuw strafrecht in nieuw Duitsland', *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* 1933, p. 260.

15. Muller, 'Nieuw strafrecht in nieuw Duitsland', p. 272.

16. B.V.A. Röling, 'Moderne strafvoltrekking in Duitsland I en II',

W. 1933/12642, p. 1-2 en 12643, p. 1-2; J.M. van Bemmelen, 'Nieuw strafrecht in nieuw Duitsland', W. 1933/12.645, p. 3-4. Zie H. Pauer-Studer, 'National Socialist Criminal Law', in: H. Pauer-Studer, *Justifying Injustice. Legal theory in Nazi Germany*, Cambridge: Cambridge University Press 2020, p. 79 e.v. (p. 80-81).

17. Niet alleen de redactie van het *NJB* reageerde, dat deed ook de redactie van het *Weekblad*: Zie Van Bemmelen, 'Nieuw strafrecht in nieuw Duitsland', W. 1933/12.645, p. 3-4.

18. De bezetter ontsloeg hem in 1943 als burgemeester van Haren. Hij werd in 1946 benoemd tot raadsheer in het Bijzondere Gerechtshof Leeuwarden kamer Groningen en een jaar later eveneens in de kamer Assen.

strafte, die geen schuld hadden. Wel had hij berichten onder ogen gekregen over straffen, die zo zwaar waren in verhouding tot de vergrijpen dat ze in het licht van een gefundeerde rechtsorde niet anders dan scherp te veroordelen waren. De Oostenrijkse nazi's namen – aldus Nauta – eenzelfde houding aan als de Duitse. Hij wilde daarom een bericht uit Oostenrijk onder de aandacht brengen van de lezers van het *NJB*. Daarin werd melding gemaakt van de bestraffing van een aantal jongeren die onschuldig waren. Deze rechtspraak van een Oostenrijkse rechter was een bewuste vertrapping van het recht. De *NJB*-redactie reageerde enigszins kribbig op Nauta's ingezonden brief. Zij vond dat Nauta het Oostenrijkse krantenbericht niet had moeten insturen, zo lang hij niet zeker wist of dit juist was. Het in Duitsland gepleegde onrecht was bovendien veel erger. Er was daar misschien nog geen onrechtvaardig rechterlijk vonnis bekend, maar: 'wanneer in een land werkelijke of vermeende tegenstanders der regeering zonder eenigen vorm van proces in concentratiekampen worden opgesloten, kan de rechterlijke macht zich de weelde der onpartijdigheid blijven veroorloven.'¹⁹

'Duur bevochten volksvrijheden offert men niet op, als de tyrannie gelijk een pestziekte door de wereld trekt'

Op 16 september 1933 verscheen 'Themis op de pijnbank'. De redactie wees op het feit dat zij eerdere ingezonden brieven over de 'revolutie' in Duitsland niet had geplaatst. Een nieuwe ingezonden, anonieme brief noodzaakte haar het stilzwijgen te verbreken. Ik citeer uit deze brief een aantal zinnen:

'Sinds maanden wordt het recht verkracht in het land onzer oostelijke burens op een wijze als nog zelden is aanschouwd. Themis ligt op de pijnbank en bloedt uit duizend wonden! En gij zwijgt, ofschoon toch voor verzet tegen het geringste onrecht binnen de landspalen uw kolommen plegen op te staan. Is het u wellicht voldoende dat de verkrachting der heiligste rechtsbeginselen, de aanslag op het leven, goed en vrijheid van duizenden onschuldigen en de laaghartige kwelling van weerloozen, gedekt worden door wettelijke maatregelen die formeel den machthebbers de bevoegdheid geven om onrecht te plegen naar gelieve?' (...) [M]oet dan de vrees voor infectie u niet brengen [tot het laten horen van uw stem], zoodat ook uwerzijds al het mogelijke gedaan wordt om het overslaan van georganiseerd onrecht, tyrannie en terreur op dit land der persoonlijke vrijheid tegen te gaan.'²⁰

Zoals gezegd, was Van Oven de schrijver van zowel 'Themis op de pijnbank' als van deze anonieme brief. Van

Oven was in 'Themis op de pijnbank' positief over de geeshouding van de Nederlandse juristen. Zij zouden zich niet het hoofd gek laten maken door de ontwikkelingen in Duitsland. Themis had bovendien in vele landen en vele tijden op de pijnbank gelegen, maar zij was als godin onsterfelijk. 'Zij verheft zich en weet haar beulen te straffen.' Van Oven dacht aanvankelijk dat de Nederlandse juristen daarom geen waarschuwing nodig hadden tegen het infectiegevaar uit nazi-Duitsland. Hij was aan die opvatting gaan twijfelen door het stuk van Nico Muller in het *Maandblad voor Berechting en Reclasseering*. In dit stuk lagen de gevaarlijke (maar hopelijk onschuldige) conclusies voor het oprapen. Mullers aanhaling van Görings woord dat de 'nieuwe' Duitse justitie zich moest onderscheiden van de oude door het tonen van een grotere 'Schlagkraft', zou wellicht tot de opvatting kunnen leiden dat Muller de Nederlandse rechter graag de nieuw-Duitse weg zag bewandelen. Ook de met voldoening door Muller gedane constatering dat van de Duitse rechter eindelijk weer persoonlijkheid werd verwacht, riep bij Van Oven vraagtekens op. 'Persoonlijkheid krijgt men niet op bevel. Wel partijdigheid en hardvochtigheid.' Volgens Muller was er ten slotte sprake van een overwinning op de liberale strafrechtsidee. Wenste hij, aldus Van Oven, oprecht afscheid te nemen van strafrechtelijke beginselen als de onafzetbaarheid en onafhankelijkheid van de rechter, de uiterst nauwkeurige delictomschrijvingen, de leuze dat liever 1000 schuldigen worden vrijgesproken dan een onschuldige veroordeeld en het *nulla poena*-beginsel? Van Oven was de stellige overtuiging toegegaan dat de meerderheid van de Nederlandse juristen aan deze beginselen wilde vasthouden en juist in de gebeurtenissen in Duitsland aanleiding zag om daarvan niet af te wijken. 'Duur bevochten volksvrijheden offert men niet op, als de tyrannie gelijk een pestziekte door de wereld trekt.'²¹

5. Reacties op 'Themis op de pijnbank'

De Rotterdamse rechter A.J. Marx (1880-1943, vermoord in een voor het nageslacht onbekend gebleven Duits concentratiekamp) sprong in het *NJB* in de bres voor Muller. Volgens Marx moest Muller een natuurlijke tegenzin tegen een reis naar een omgeving hebben gehad, waarin de praktijk een aaneenschakeling van onrecht toonde. Hij had de onaangename gewaarwordingen niet geschuwd. Vermoedelijk – aldus Marx – kwam Muller met de meest sombere verwachtingen in Duitsland en toen zag hij – tot zijn verwondering – zaken die hem aangenaam troffen. Dat was volgens Marx de reden dat hij het afkeurenswaardige niet had onderstreept door het uiten van een diepgevoelde afkeuring. Hem kwam het voor, 'dat het goede moet gezien worden met onverholen vreugde, waar we het ook aantreffen, – dus zelfs in het nationaal-socialistische Duitsland – en dat we juist als tegenstanders dier beweging zijn goede zijden recht moeten doen wedervaren, – en dan niet verdekkelijk, maar met de waardeering, die we voelen.' Er was dus geen reden om Muller iets te verwijten.²²

Van Oven reageerde (onder eigen naam) op de reactie van Marx. Hij herhaalde nog maar eens dat hij een debat over de toestand in Duitsland zo veel mogelijk wilde vermijden in de kolommen van het *NJB*. De ingezonden bijdrage van Marx had hij graag geplaatst, omdat Marx en hij het gevoelsmatig in hoofdzaak eens waren:

‘verontwaardiging over het onrecht en het geweld aldaar en vreugde over het feit dat daartegenover blijkbaar ook iets goeds’ stond. Ook nam Van Oven de gelegenheid te baat om zijn waardering en bewondering uit te spreken voor Mullers persoon en werkzaamheid. Hij bleef er echter bij dat zijn vertrouwen in de immuniteit van de Nederlandse juristen tegen het Duitse infectiegevaar door het stuk van Muller een schok had ontvangen. Van Ovens grief tegen het artikel van Muller stond eveneens nog steeds recht overeind: van de tegenzin van Muller tegen de ontwikkelingen in het nieuwe Duitsland bleek niets, ook niet tussen de regels door. Uit diens stuk kwam eerder een zekere sympathie naar voren voor wat er op strafrechtelijk gebied in Duitsland gebeurde, in het bijzonder ook de aantasting van de strafrechtelijke beginselen. Zij waren echter duur bevochten volksvrijheden. Als men zag waartoe hun verwerping leidde, dan prees men ze vol enthousiasme, ‘juist zoals men de vaccinatie prijst, als de pokken dreigen (...)’.²³

Muller zelf reageerde in het *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* op ‘Themis op de pijnbank’. Hij meende dat de *NJB*-redactie hem verkeerd had begrepen. Hij was geen voorstander van een ‘hard’ strafrecht en hij stelde persoonlijkheid niet hoger dan juristerij. Ook wensde hij geen wijzigingen in de fundamente van het strafrecht, wel in de praktische uitvoering van het strafrecht. Tot de fundamente van het strafrecht behoorden straf, strafvoltrekking en reclassering. Hij verwierp daarom ook de principiële verwerping van de opvoedingsgedachte in het *Nationalsozialistisches Strafrecht. Denkschrift des Preußischen Justizministers* (1933), uitgegeven door de Minister van Justitie van Pruisen, Hanns Kerll (1887-1941).

‘Het nationaal socialisme dat de volkskracht tot einddoel heeft, moet de straf gebruiken die den Staat versterkt, maar mag niet de opvoeding verzuimen die mede haar taak heeft bij de versterking van de volkskracht.’²⁴

Van Oven reageerde (opnieuw) onder eigen naam op de woorden van Muller. Hij ontkende dat zijn weergave van Mullers woorden ‘onvergeeflijk onjuist’ was en ‘een culpose “mis-interpretatie”’. Van Oven volhardde daarom in zijn standpunt, maar hij liet het eindoordeel inzake het debat tussen hem en Muller over aan de *NJB*-lezer.²⁵

6. ‘Themis op de pijnbank in Indonesië’

Japan capituleerde op 15 augustus 1945. Daarmee kwam een einde aan de oorlog in het toenmalige Nederlands-Indië. Twee dagen later, op 17 augustus, riepen Soekarno

(1901-1970) en Mohammed Hatta (1902-1980) de Indonesische onafhankelijkheid uit. Twee jaar lang hebben Nederlandse, Indonesische en Britse delegaties overeenstemming proberen te bereiken over nieuwe staatkundige verhoudingen in de Nederlandse kolonie. Zowel aan de Nederlandse als aan de Indonesische zijde trokken in 1947 de ‘hardliners’ aan het langste eind. Van juli 1947 tot januari 1949 volgde een periode van massaal en extreem geweld. De Nederlandse offensieven kwamen bekend te staan als de politioele acties. De vaderlandse pers berichtte regelmatig over de gewelddadige ontsporingen van de Nederlandse militairen. Zij verborg noch verzweeg hun wangedrag en extreem geweld (in de woorden van de historicus P. Romijn: hun ‘oorlogsmisdrijven’). De Nederlandse juristen in Indonesië zagen er vaak geen heil in om tot vervolging van het extreme geweld over te gaan. Deze onwil was symptomatisch voor de opstelling van de Nederlandse autoriteiten. Zij riepen daarmee een stelsel van geïnstitutionaliseerde straffeloosheid tussen 1947 en 1949 in Nederlands-Indië in het leven.²⁶ Tegen deze achtergrond verscheen op 26 februari 1955 in de rubriek *Opmerkingen en Mededelingen van het Juristenblad* een artikel van Hazewinkel-Suringa, hoogleraar Strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam, en van Van Bemmelen, hoogleraar op hetzelfde rechtsgebied aan de Leidse universiteit. De titel van hun bijdrage luidde: ‘Themis op de pijnbank in Indonesië’. Zij verwezen in hun stuk naar ‘Themis op de pijnbank’ in het *NJB* van 1933.

Hazewinkel-Suringa en Van Bemmelen trokken een parallel tussen de situatie in Nazi-Duitsland in 1933 en de situatie in Indonesië in 1955. De redactie van het *NJB* protesteerde in 1933 tegen het onrecht, dat op dat moment duizenden mensen in Duitsland trof. Zij werden vervolgd zonder enige rechtsgrond. Een wereldoorlog was toen nodig geweest om de wereld tegen deze methoden te beschermen. Hazewinkel-Suringa & Van Bemmelen vervolgd:

‘Nog steeds echter is in een deel van de wereld het zo, dat op politieke gronden het recht wordt verkracht en processen worden gevoerd, waarvan ieder het gevoel heeft, dat zij met schandelijke dwangmiddelen worden geësceneerd. Helaas moeten wij dit thans ervaren t.a.v. een stuk of 25 Nederlanders en een onbekend maar groot aantal Indonesiërs, die in Indonesië door de Indonesische politie zijn gevangengenomen.’²⁷

Met schandelijke dwangmiddelen doelden Hazewinkel-Suringa en Van Bemmelen op de ernstige mishandelingen

19. H. Nauta, ‘Een ongelooflijk bericht’, *NJB* 1933, p. 466-467 met onderschrijf van de redactie.

20. Redactie *NJB*, ‘Themis op de pijnbank’, *NJB* 1933, p. 469.

21. Redactie *NJB*, ‘Themis op de pijnbank’, *NJB* 1933, p. 471-472.

22. A.J. Marx, ‘Naar aanleiding van “Themis op de pijnbank”’, *NJB* 1933, p. 508-509.

23. J.C. van Oven, *NJB* 1933, p. 509-510.

24. N. Muller, ‘Aan de Redactie van het Nederlandsch Juristenblad (Sine ira – met studio)’, *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* 1933, p. 312-314.

25. J.C. van Oven, ‘Mr. N. Muller en wij’, *NJB* 1933, p. 524-525. Ook Muller had te horen gekregen dat het *NJB* maar één redacteur kende en dat zijn ‘tegenstander’ in het debat alleen Van Oven was (terwijl

Muller had gesproken over ‘aanvallers’). Zie ‘Artikel Ned. Juristenblad’, *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* 1933, p. 351.

26. P. Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*, Amsterdam: Balans 2020, p. 180 e.v., p. 185 e.v., p. 197-201, p. 227; E. Zwinkels, ‘Het recht als wapen. Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog’, in: G. Oostindie e.a., *Over de*

Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949, Amsterdam: Amsterdam University Press 2022, p. 275-276, p. 311-313.

27. D. Hazewinkel-Suringa & J.M. van Bemmelen, ‘Themis op de pijnbank in Indonesië’, *NJB* 1955, p. 187.

van de verdachten door de Indonesische politie. De mishandelingen waren zo erg dat sommige verdachten zelfs bekentenissen hadden verzonnen. Hazewinkel-Suringa en Van Bemmelen onderbouwden hun beweringen met citaten uit brieven van de arrestanten. Hun protest was vooral gericht tegen de wijze, waarop de valse verklaringen waren verkregen.

‘In Nederland is geprotesteerd toen in Duitsland dergelijke methoden werden toegepast. Thans is er te meer reden tot een dergelijk protest nu een groot aantal van onze landgenoten worden mishandeld om gefingeerde verklaringen van hen los te krijgen.’²⁸

De bijdrage van Hazewinkel-Suringa & Van Bemmelen vond weerklink in de Nederlandse kranten.²⁹

Op 3 maart 1955 reageerde het Hoge Commissariaat van de Republiek Indonesia in Nederland op het protest van Hazewinkel-Suringa & Van Bemmelen. Zijn reactie werd gepubliceerd in het *NJB* van 26 maart 1955. Het Hoge Commissariaat bevestigde dat er strafprocessen gaande waren tegen Nederlanders vanwege deelname of medeplichtigheid aan misdrijven tegen de veiligheid van de staat (anders gezegd deelname of medeplichtigheid aan complotten tot omverwerping van de staat). Slechts enkele processen waren begonnen, andere moesten nog een aanvang nemen. Terwijl het (openbare) gerechtelijk onderzoek bezig was, waren beide hoogleraren kennelijk al tot de conclusie gekomen dat er geen complot bestond en dat alle Nederlandse verdachten door martelingen tot het afleggen van gefingeerde bekentenissen waren gedwongen. Deze conclusies waren – aldus het Hoge Commissariaat – in flagrante strijd met de meest elementaire beginselen van het strafrecht. Alleen een gerechtelijk onderzoek kon de juistheid van de beweringen vaststellen. Het protest van beide hoogleraren was daarom niet alleen lichtvaardig, maar ook misleidend.³⁰

Hazewinkel-Suringa & Van Bemmelen publiceerden een onderschrift bij de reactie van het Hoge Commissariaat. Van een weerlegging van de ernstige mishandelingen door het Hoge Commissariaat was geen sprake. Dat kon ook niet. De brieven, op verschillende tijdstippen en onafhankelijk van elkaar geschreven, maakten zo zeer de indruk van betrouwbaarheid, dat iedere onbevooroordeelde de zekerheid zou krijgen dat er mishandeld was. Door de mishandelingen was het onzeker geworden of er ooit een complot had bestaan of dat de verdachten daaraan hadden deelgenomen. De mededeling van het Hoge Commissariaat, dat *alle* Nederlandse verdachten door martelingen waren gedwongen tot het afleggen van een verklaring, was misleidend. Dat hadden Hazewinkel-Suringa & Van Bemmelen nooit beweerd. Het doel van hun betoog was geweest om de regering van de Republiek Indonesia ervan te overtuigen dat de meest elementaire waarborgen voor een goede en onbevooroordeelde rechtspleging ontbraken in het gerechtelijke onderzoek. Intussen hoopten zij dat hun publicatie ertoe bijdroeg dat de Indonesische regering een onpartijdig onderzoek zou gelasten naar de gang van zaken ‘ten einde het de rechter mogelijk te maken een objectief en op goede gronden berustend vonnis te wijzen’.³¹

7. ‘Themis van de pijnbank verlost!’

Op 20 oktober 1945 schreef de redactie van het *NJB* – toen bestaande uit Van Oven, Langemeijer & Van Bemmelen – dat Themis eindelijk van de pijnbank was verlost. Zij had zich het zwaard omgegord en ging haar rechtvaardig – niet haar wraakgierig – gerecht houden. Zij was helaas deerlijk gehavend en bloedde nog uit vele wonden. Haar bevrijding had mateloze offers gekost. Bovendien waren voor haar bevrijding brute kracht en ruw geweld nodig geweest, die principieel haar tegenstanders waren. Door de ‘mateloze’ offers aan mensenlevens en menselijk geluk, de ergerniswekkende vernielingen in Nederland was de stemming van de redactie bij de herverschijning niet feestelijk, in overeenstemming overigens met de gevoelens van veel Nederlandse juristen. Ook de voorzitter van de Nederlandsche Advocaten-Vereeniging, A.F. Visser van IJzendoorn (1893-1973), was somber gestemd.

‘De Maatschappij is nog zwaar ziek. De “equitas” schijnt nog moeilijk te vinden. Het rechtsoordeel weet het veelal nog niet te winnen van de heftigheid en onevenwichtigheid, die als vruchten van de verschrikkelijke jaren, die achter ons liggen, alom waarneembaar zijn.’³²

De oorlogshistoricus Ad van Liempt (geboren in 1949) constateerde in zijn boek *Na de bevrijding* dat het jaar 1945 in Nederland na de tomeloze vreugde over de bevrijding in het teken kwam te staan van de teleurstelling, van de kater.³³

Waarom was de stemming van de *NJB*-redactie zo bedrukt? Dat had vooral te maken met het feit dat het herstel van de Nederlandse rechtsstaat na vijf jaar leven onder politieterrorisme niet ‘in éénen’ zou geschieden en vermoedelijk een tijd lang op zich zou laten wachten. Het bijzondere strafrecht en de bijzondere rechtspleging gingen bijvoorbeeld lijnrecht in tegen de eisen, die de redactie van het *NJB* aan recht en rechtspraak in Nederland stelde.³⁴ Van Oven heeft zijn zorg om het herstel van de rechtsstaat in het eerste decennium na het einde van de Tweede Wereldoorlog niet onder stoelen of banken gestoken in het *NJB*. Een van de belangrijkste ingrediënten van het herstel van de rechtsstaat was een succesvol en snel rechtsherstel (vooral van de Joodse ontrechten). In de loop van 1945 bleek deze wens een illusie te zijn. Het werk van het rechtsherstel en een voortvarende berechting van col-laborateurs stuitte op grote hindernissen. Goede rechtsbedeling eiste een gedegen onderzoek van elk individueel

Van Oven heeft zijn zorg om het herstel van de rechtsstaat in het eerste decennium na het einde van de Tweede Wereldoorlog niet onder stoelen of banken gestoken in het *NJB*

geval, bij voorkeur in een rustige sfeer. Dat leek – zo kort na de bevrijding – niet goed mogelijk.³⁵

In 1953 vroeg Van Oven zich opnieuw af of de rechtsstaat was hersteld. Werd Nederland weer door wetten geregeerd? Hij aarzelde of hij die vraag positief kon beantwoorden:

‘Het mocht wat! En de departementale instructies aan de administratie dan, die het volk nauwelijks kennen kan, die geen door de burgerlijke rechter te toetsen normen stellen en die toch zo zwaar van invloed zijn op wel en wee van de burger?’

Toch wanhoopde Van Oven niet. Hij prees de pogingen van de wetgever om de juiste vorm te vinden voor een rechterlijke waarborg tegen administratieve willekeur, machtsoverschrijding of détournement. Ook begroette hij ‘de redelijk denkende mens’, ‘deze figuur die na de oorlog zijn triomfante entree heeft gemaakt in onze rechtswereld’, als een heilzame deus ex machina, ‘zeer geschikt om de schending van de beginselen van de rechtsstaat te weren.’³⁶

Niet alleen Van Oven stond pal voor de rechtsstaat. Dat gold voor alle *NJB*-redacties. Ik weid hierover niet verder uit. Wel wijs ik op de ‘missie’ van het *Juristenblad*, zoals de redactie die rond 2005 zag:

‘Het *NJB* is voor praktijk en wetenschap de belangrijkste en meest actuele bron voor kennis op het terrein van het recht, alsmede hét forum voor debat over de Nederlandse rechtsstaat.’³⁷

Nog in 2024 stelde redacteur Corien Prins in de rubriek ‘Vooraf’ bezorgd de vraag: welke van onze waarden en

Juristen moeten vooral niet afwachten vanuit de veronderstelling dat het allemaal wel zal meevallen. De geschiedenis heeft geleerd dat het niet meeviel

fundamentele rechten gelden onvoorwaardelijk in de democratische rechtsstaat die in het teken van (de voorbereiding op een mogelijke) oorlog staat, zoals nu met Nederland het geval is. Zij eindigde haar beschouwing met de opmerking:

‘Naïviteit en gemakzucht gaan niet met een rechtsstaat samen.’

Juristen moeten vooral niet afwachten vanuit de veronderstelling dat het allemaal wel zal meevallen, aldus redacteur Prins.³⁸ De geschiedenis heeft geleerd dat het niet meeviel. De redactie van het *NJB* besefte dat in 1933 als geen ander. Zij klom toen in de pen en ging voorop in de strijd tegen onrecht, tirannie, discriminatie en beknotting van ‘angeboren’ vrijheden. ‘Themis op de pijnbank’ uit 1933 is te beschouwen als een van de meest iconische artikelen in de 100-jarige geschiedenis van het *NJB*. •

28. Hazewinkel-Suringa & Van Bemmelen, ‘Themis op de pijnbank in Indonesië’, *NJB* 1955, p. 189-190.

29. Bijvoorbeeld: ‘In Indonesië. Het recht op de pijnbank. Twee professoren protesteren fel’, *De Telegraaf* 26 februari 1955, p. 3; en C. Berkhouwer, ‘De Rechten van de Mens in Indonesië, het proces Jungschläger en de Verenigde Naties. Het wordt tijd dat Nederland zijn zaken gaat verdedigen daar waar zulks hoort’, *Vrijheid en Democratie* 18 juni 1955, p. 3.

30. ‘Naar aanleiding van “Themis op de pijnbank in Indonesië”’, *NJB* 1955, p. 288. Zie ook: ‘Mishandelingen in Indonesië.

Hoogleraren achten hun klacht niet weergegd’, *Het Vrije Volk* 29 maart 1955, p. 7; “Themis op de pijnbank in Indonesië.” *Juristenblad* antwoordt Indonesië inzake mishandelingen’, *Eindhovens Dagblad* 29 maart 1955, p. 3.

31. Onderschrift Hazewinkel-Suringa-Van Bemmelen, *NJB* 1955, p. 289-290. In *NJB* 1955, p. 314 volgde nog een korte

dupliek van het Hoge Commissariaat van de Republiek Indonesia in Nederland.

32. A.F. Visser van IJendoorn, ‘Ter inleiding’, *Advocatenblad* 1945, p. 2.

33. J.C. van Oven, G.E. Langemeijer & J.M. van Bemmelen, ‘Themis van de pijnbank verlost!’, *NJB* 1945, p. 266 en p. 269. Vgl. A. van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950*, Amsterdam: Balans 2014, p. 95.

34. Van Oven, Langemeijer & Van Bemmelen, ‘Themis van de pijnbank ver-

lost!’, *NJB* 1945, p. 270.

35. J.C. van Oven, ‘Het pijnlijke herstel’, *NJB* 1946, p. 3.

36. J.C. van Oven, ‘Nog steeds pijnlijk herstel?’, *NJB* 1953, p. 1 e.v. (citaat op p. 3).

37. Te vinden in het *NJB*-archief op het *NJB*-redactiegebouw te Den Haag.

38. C. Prins, ‘Oorlogsrechtsstaat’, *NJB* 2024/1356, afl. 22, p. 1687.